

ЗБОРНИК КОНФЕРЕНЦИЈЕ

**150 ГОДИНА ОД УКИДАЊА
БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ**

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У ПАНЧЕВУ

Панчево, 2024.

**ЗБОРНИК КОНФЕРЕНЦИЈЕ
„150 ГОДИНА ОД УКИДАЊА БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ”**

Издавач

Завод за заштиту споменика културе у Панчеву

За издавача

Гроздана Миленков

Аутори текстова

проф. др Ивана Б. Спасовић

др Јелена Илић Мандић

др Нино Н. Делић

Алекса М. Поповић

Никола Конески

Игор Вокоун

Никола Милошевски

Јасмина Вујовић

Слободанка Перовић

Уредници

Слободанка Перовић

Никола Милошевски

Рецензенти

др Милан Мицић

проф. др Ивана Б. Спасовић

Лектура и коректура

Јасна Милићев

Ликовно уређење и прелом

Немања Вујић

Техничка обрада текста

Александар Павловић

Штампа

Графомаркет, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-83677-27-6

Издавање ове публикације финансијски је омогућио Град Панчево.

САДРЖАЈ

О ПРОЈЕКТУ „ЖИВОТ У БАНАТСКОЈ ВОЈНОЈ ГРАНИЦИ 1764–1872. НА ТЕРИТОРИЈИ ЈУЖНОГ БАНАТА” И КОНФЕРЕНЦИЈИ „150 ГОДИНА ОД УКИДАЊА БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ”	7
<i>Слободанка Перовић</i>	
РЕЧ УРЕДНИКА	9
<i>Никола Милошевски</i>	
БАНАТСКА ГРАНИЦА И ЊЕНО РАЗВОЈАЧЕЊЕ 1872. ГОДИНЕ	13
<i>проф. др Ивана Б. Сјасовић</i>	
ОСНИВАЊЕ НЕМАЧКО-БАНАТСКЕ ГРАНИЧАРСКЕ РЕГИМЕНТЕ И ПЛАНСКО УРЕЂЕЊЕ ПРОСТОРА У ЈУЖНОМ БАНАТУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 18. ВЕКА	31
<i>др Јелена Илић Мандић</i>	
ПОПУЛАЦИОНИ РАЗВОЈ ВОЈНОГ КОМУНИТЕТА / ГРАДА ПАНЧЕВА 1795–1910.	49
<i>др Нино Н. Делић</i>	
СРПСКА ЕЛИТА И РЕФОРМЕ У БАНАТУ СРЕДИНОМ ХVIII ВЕКА	69
<i>Алекса М. Појовић</i>	
УЧИТЕЉИ И УЧЕНИЦИ ГЛАВНЕ, НИЖЕ И ВИШЕ РЕАЛНЕ ШКОЛЕ У ПАНЧЕВУ: 1851–1872: ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ШКОЛОВАЊА У БАНАТСКОЈ ВОЈНОЈ ГРАНИЦИ	83
<i>Никола Конески</i>	

БАНАТСКА ВОЈНА ГРАНИЦА У СТАЛНОЈ ПОСТАВЦИ МУЗЕЈА У БЕЛОЈ ЦРКВИ	105
<i>Игор Вокоун</i>	
О ВРЕМЕНУ ИЗГРАДЊЕ И НАМЕНИ МОСТА У ПЛОЧИЦИ	115
<i>Никола Милошевски</i>	
ОБЈЕКТИ БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ У ЈУЖНОМ БАНАТУ УТВРЂЕНИ ЗА НЕПОКРЕТНА КУЛТУРНА ДОБРА И ДОБРА ПОД ПРЕТХОДНОМ ЗАШТИТОМ	123
<i>Јасмина Вујовић и Слободанка Перовић</i>	

*др Јелена Илић Мандић**
Историјски институт, Београд

ОСНИВАЊЕ НЕМАЧКО-БАНАТСКЕ ГРАНИЧАРСКЕ РЕГИМЕНТЕ И ПЛАНСКО УРЕЂЕЊЕ ПРОСТОРА У ЈУЖНОМ БАНАТУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 18. ВЕКА

Апстракт: Оснивањем Немачко-банатске граничарске регименте 1764. године отпочело је ново поглавље у историји јужног Баната. Уследиле су промене како у демографском и привредном развоју, тако и у погледу планског коришћења простора у циљу повећања фонда корисног и обрадивог земљишта, као и изградње и регулације насеља. Покушаћемо да укажемо на факторе који су утицали на тренд промена и били резултат државне интервенције у простору, јер је живот у насељима требало прилагодити војним потребама, али и пожељном, новом демографско-економском моделу. Поглавља у раду тематски су посвећена процесима које смо препознали као кључне факторе у развоју простора у јужном Банату након извршене милитаризације – успостављању и ширењу војне управе у околини Панчева, колонизацији ветерана и планској изградњи насеља за њихове потребе, те земљишној реформи која је утицала на преуређење атара и омогућила пореску реформу.

Кључне речи: Банатска војна граница, Немачко-банатска регимента, просторно планирање, 18. век, Јозефински катастар

Увод

Неколико фактора удружило се током седме и осме деценије 18. века да би на широј периферији Хабзбуршке монархије, па и у јужном Банату, утицали на развој простора у правцу његовог планског уређења и коришћења. Неки од њих, чије деловање ћемо поближе анализирати, били су милитаризација, колонизација, земљишна и пореска реформа. Домете ових облика државне интервенције можемо анализирати кроз неколико конкретних мера. Милитаризацијом је уведена војна управа на дотадашње цивилно подручје и успостављен војни режим надзора на сразмерно

* jelena.ilic.iib@afrodita.rcub.ac.rs

широкој територији, док је колонизацијом организовано насељен већи број колониста у новооснована насеља или квартове. Поред тога, утицало се на планско и систематично коришћење земљишта применом мера попут премеравања терена и картографисања земљишта, разграничења атара и пустара, дефинисања потесне структуре атара, парцелизације и расподеле обрадивог земљишта појединим домаћинствима, евиденције власника парцела и пореских обавеза сваког домаћинства. Намера државе била је да упозна опсег корисног терена и могућности за његово опорезивање. Један од крајњих резултата било је увођење пореске дажбине на обрадиви посед за свако од домаћинстава, чиме је, по први пут, и у Војној граници основни порез био везан за земљу.¹ И више од тога, измене су отвориле пут далеко свеобухватнијој реформи у виду планског уређења простора и планског коришћења земљишта у том делу Баната, којим је земљорадња добила на приоритетном значају, а некада више заступљено сточарство бива сузбијено и стављено под контролу пореских мера.²

Далекосежност предузетих мера може се сагледати тек ако се има у виду какве су прилике преовладавале у Темишварском Банату пре реформских подухвата око 1770. године. Најпре, располагање земљиштем у атарима било је препуштено сеоским заједницама и њиховим првацима.³ Даље, општепознато је да је становништво Баната претежно било оријентисано на узгајање стоке, а да се земљорадњом бавило у оквирима егзистенцијалне производње. Пописивање уroda од житарица и предаја десетине службеницима, није стимулисало већа улагања у ратарство, као ни пропадљивост те сировине и тешкоће око њеног транспорта.⁴ Готов новац најлакше се могао добити продајом стоке, и то пре свега товних волова, за којом је постојала непресушна потреба великих градова централне Европе. Сточарство је било екстензивно и окупирало највеће и најбоље површине, тако да су се неретко чуле жалбе мештана како је најбоља земља препуштана појединцима за испашу њихових крда, по цену сузбијања ораница на терен лошијег квалитета. И званичне статистике сагласне су у томе да је у провинцији под коморском влашћу највећи приход оствариван од продаје стоке и животињских производа (попут крзна, лоја, меда), потом од извоза житарица, и на крају од рударства.⁵ Коначно, треба имати

1 Vaniček 1875, II: 231; Kaser 1997, II: 82–85.

2 Илић Мандић 2020: 410.

3 Добри познавалац прилика и царски службеник у овој провинцији, Јохан Јакоб Ерлер, у спису о Банату публикованом 1774. године, описао је аутономију локалних заједница сликовито речима да „сеоски кнез бар пола године није видео никог вишег ранга од себе” (Ерлер 2003: 54).

4 Илић Мандић 2018, 150–151, *passim*.

5 Ерлер 2003: 49–50.

у виду да је Банат био слабо насељен у поређењу са другим провинцијама, као и то да је управа у њему била подређена Дворској комори и њеним филијалама, цивилним институцијама финансијске природе. Те чињенице биле су од пресудне важности за афирмацију политике државне интервенције у земљишно-пореским приликама.⁶

Милитаризација: Војна управа и територијални развој Немачко-банатске регименте

У оснивању Немачко-банатске регименте која се развила из језгра *Насељеничке* регименте после 1764. године, учествовали су како спољашни притисци, тако и унутрашњи фактори. Спољно-политички фактори могли би се препознати у чињеници да је након Аустро-турског рата (1737–1739) и Београдског мира (1739), граница по први пут успостављена на сектору Дунава, од Земуна до Оршаве, као и у чињеници да су Рат за аустријско наслеђе (1740–1748) и Седмогодишњи рат (1756–1763) одгодили послове око регулисања Војне границе на тој линији. С друге стране, Руско-османски рат (1768–1774) који је у суседну Влашку довео руске и османске трупе, створио је притисак у циљу што ургентнијег уређења изложене хабзбуршке границе у Банату према Влашкој. Непосредни утицај на њено формирање имао је план да што већи број испуштених војника које је после Седмогодишњег рата требало распустити или сместити у ветеранске домове у великим градовима о државном трошку, буде насељен на државна добра у својству колониста.⁷

Истовремено, постојао је „унутрашњи” притисак да Војна граница буде коначно „заокружена”. Њен територијални појас који се протезао од Јадрана до Карпата требало је да буде употпуњен недостајућим сегментима у Банату и Трансилванији. Иако је Границу на Дунаву требало уредити одмах после 1740. године, то се догодило тек четвртину века касније. Поступак је требало да буде изведен у складу са нормативима „регулисана” Војне границе, у чијем је поретку основну територијално-управну јединицу чинила *рејименџа*. Појединачни кораци у том процесу морали су да буду усклађени са моделом који је подразумевао формирање територијално заокружених регименти у залеђу Кордона и уређењих санитарних станица за прелаз границе (*конџумаца*), као што је то

6 О провинцији Темишварски Банат, која је постојала између 1718. и 1778. године, више у: Jordan 1967.

7 О спољнополитичким околностима на источним границама Монархије, више у: Rojder 1982.

био случај у Славонској војној граници.⁸ Прве регименте у Банату основане су 1764. године, у виду Илирске граничарске регименте (тзв. Илирске границе) и Немачко-банатске регименте (најпре названа *Насељеничка реџименша*). Уопштено, током седме деценије 18. века, регименте Банатске војне границе истовремено су територијално ширене из више правца: из правца Велике Кикинде и Доњег Потисја, из правца Панчева уз Доњи Тамиш и низ Дунав, као и из правца Беле Цркве уз Доњу Неру, а од 1769. и из правца Оршаве уз реку Черну и Горњи Тамиш, према Карансешу. Највећи део послова на територијализацији регименти Банатске војне границе довршен је у периоду између 1769. и 1775. године.⁹

Територијални развој *Насељеничке* регименте, која је од 1770. носила назив Немачко-банатска, одвијао се поступно, тако што су насеља по групама изузимана из надлежности Дворске коморе и њених филијала, Земаљске администрације у Темишвару и локалних дистриката, и препуштана надлежности војне управе, тј. региментских штабних седишта. Промена надлежности није извршена одједном за сва насеља, већ се одвијала у етапама које су различитом динамиком потрајале пар деценија. Територија регименте ширена је из правца Панчева узводно уз Тамиш, и низводно низ Дунав, али и ка унутрашњости, обухватајући обод Делиблатске пешчаре. Њене крајње границе успостављене су до 1785. године на природним препрекама које су чиниле реке Дунав, (Доњи) Тамиш, Брзава и Караш. У том периоду почела је и изградња нових насеља, па је регимента употпуњена гушћом мрежом насеља. Што због ширења територије, што због изградње нових насеља, тек 1781. године Немачко-банатска регимента бројала је 32 насеља, 1793. године – 42, а 1820. године – 53. Треба имати у виду да су регименти припадала и ненасељена подручја – пустаре, ритско земљиште, мочваре и сл. Милитаризација се односила на целокупно, а не само насељено подручје, почев од 1770. године када је по први пут прокламовано „нужно“ преузимање целокупне територије која је чинила „спољашњи прстен“ Немачко-банатске регименте, макар се у њој налазило само пустарско, плавно, непроходно или некорисно подручје.¹⁰

8 Kaser 1997, I: 230–233; Илић Мандић 2020: 47.

9 Све док се није приступило територијализацији регименти, није се могао регулисати сам Кордон (тј. дунавска обала као гранична линија са санитарним и царинским станицама, у ужем смислу), па је Кордонски регулатив за Банат донет 1769. године (Илић Мандић 2020, 55, 56, пасим).

10 Под тим критеријумом, те године су у састав Немачке регименте ушле пустаре Овча, Борча, Глогоњ и Говедаревац, Црвенка и Веровац, а 1773. и пустара Трунтал. О заступљености пустара у територији регименте, најбоље сведочи податак из 1784. године, када је на територији Немачко-банатске регименте евидентирано 122.306 јутара под пустарама и *иберландом* (Илић Мандић 2020: 217).

Ширење војне управе на поједине групе насеља потрајало је у периоду 1764–1785, са циљем да Регимента обухвати заокружену територију и постане део „непрекинутог појаса” у војнокрајишком систему. Насељеничка (Немачка) регимента у првом тренутку обухватала је само насеља у која су досељени колонисти-ветерани: Горње и Доње Панчево, Сефкерин и Јабука. Насеља са граничарском популацијом постала су 1768. године и Старчево, Омољица, Брестовац и Ковин, 1770. године села Опово и Плочица, а до 1772. и Сакуле и Острово. Под управом Панчевачког дистрикта остајало је све мање и мање насеља, па их практично после 1773. више није ни било. Те године су под војну управу стављена и недавно основана насеља Баваниште, Ново Село и Долово, као и Црепаја, чији се положај протезао ка унутрашњости. Велико проширење регимента је добила након што је под њену надлежност 1775. године прешло 16 насеља која су до тада припадала Илирској регименти (која је те године расформирана), а која су се налазила на потезу северо-западног обода пешчаре, од Перлеза до Алибунара. Комплетирање територије регименте наставило се 1783. године припајањем још 11 насеља у појасу од Уљме до Гаја, која су гравитирала ка реци Караш. Та река је 1785. године и формално постала граница између Немачко-банатске и Влашко-илирске регименте, две регименте Банатске војне границе.¹¹

Иако је изградња нових насеља на простору јужног Баната отпочела 1765. године, када су за потребе коморских поданика изграђени Баваниште, Долово и Ново Село, војне власти су са своје стране предузеле планску изградњу први пут током осме деценије, а интензивније тек од последње деценије 18. века. Са оснивањем нових насеља почело се већ у оквиру колонизације ветерана (у случају насељавања немачких колониста на пустаре Говедаровац 1774. и Глогоњ 1775), а наставило за досељенике из ближе околине, као што је био случај са насељавањем Срба на пустару Баранда (1776) и Румуна у Уздин (1775). У последњој деценији 18. века обновљена је пракса колонизације странаца, овога пута цивилно-протестаната, па су Немци из Царства насељени у село Францфелд (Качарево) 1791–94, док су из угарског провинцијала Мађари насељени у Дебељачу 1792–94, а Словаци у Ковачицу 1802. У том периоду основано је и српско село Стара Борча (1794–1797). Током прве две деценије 19. века основан је низ нових насеља, и то према унутрашњости регименте, на ободима пустаре. Између 1802. и 1810. године изграђени су поред Ковачице и Карлсдорф (Банатски Карловац), Лудвигсдорф (Падина) и Петрово Село (Владимировац), а између 1813. и 1821. године Овча,

¹¹ Пецињачки 1982: 19–20, 22; Илић Мандић 2020: 66–68.

Фердинандсдорф (Фердин) и Мраморак. У време укидања Банатске војне границе, тачније у периоду између 1865. и 1887. године, основано је још неколико села: Бело Блато, Рудолфсгнад (Книћанин), Војловица, Иваново и Скореновац.¹²

Колонизација: Насељавање колониста-ветерана и урбана регулација насеља

Милитаризација је после 1764. године у јужни Банат довела нови талас колониста страног порекла. О том процесу сведочи име регименте која је формирана у околини Панчева – *Насељеничка* или *Немачка рети-менша*. План је наине био да први граничари буду колонисти-ветерани, пореклом из распуштених линијских регименти. Њихова колонизација била је само један рукавац у таласу терезијанске колонизације који је у периоду између 1762. и 1773. заплуснуо поред цивилне територије Баната и друге области јужне Угарске и Трансилваније. Колонизацију ветерана у новоосновану регименту у околини Панчева иначе, треба посматрати и као пионирски подухват насељавања исслужених војника страног порекла у својству граничара-земљорадника који је остао изузетак у односу на целокупну територију Војне границе у 18. и 19. веку.¹³

Кандидати за колонизацију у Насељеничкој регименти тражени су у ветеранским домовима у Бечу, Пешти, Прагу и Птују (Петау), међу исслуженим, али још увек радно способним ветеранима. Идеја је била да исслужени војници који већ познају војнички занат буду насељени у новооснованој банатској регименти као граничари. Предуслов за одабир кандидата међу ветеранима био је да су римокатолици и ожењени, а пожељно је било да већ имају потомство које би са собом повели у нове крајеве. Сваки колониста добијао је земљишни посед, кућу и окућницу, а од њих се очекивало да се прилагоде пословима земљорадње и земљорадничком начину живота. Међутим, показало се да су колонисти тешко успевали да реализују план о подизању узорних имања. Бројни извештаји сведоче о „невичности”, али и „незаинтересованости” колониста-ветерана за нови живот сељака на Граници.¹⁴

12 Преглед на основу: Пецињачки 1982: 17–27; Roth 1988.

13 Између колонизације из Мерсијевог времена (1720–1730-их) и тзв. терезијанске, која је отпочела 1762. године, постојао је дисконтинуитет од неколико деценија. Даље од околине Темишвара трагови Мерсијевог колонизације нестали су већ током Аустро-турског рата 1737–1739, а резултати терезијанске колонизације током рата 1788–1791. (Илић Мандић 2020: 110).

14 Vaniček 1875, II: 198–214; Илић Мандић 2017: 39–49; Илић Мандић 2020: 114–116.

У периоду између 1764. и 1781. на простору граничарског Баната колонизовано је 12 насеља, и то: Горње (Српско) и Доње (Немачко) Панчево, Сефкерин, Јабука, Старчево, Омољица, Брестовац, Ковин, Плочица, Опово, Глогоњ и Црепаја.¹⁵ Знамо да је 1767. године било 846, а 1770. већ 3.396 колонисте оба пола и свих узраста. Коначно, године 1781. пописано је 7.233 „Немаца”, који су настањивали поменутих 12 насеља и, према томе чинили скоро 16% укупног становништва регименте (која је у том тренутку обухватала укупно 32 насеља). Треба истаћи и то да су међу поменутим насељима само два била настањена искључиво колонизованом популацијом (Јабука и Глогоњ), док су у преосталих 10 насеља колонисти настањивали своје „општине”, поред друге постојеће, српске општине.¹⁶ Крајњи резултат међутим, био је далеко од очекиваног, јер учесници терезијанског таласа колонизације у јужном Банату нису опстали и нестали су закључно са последњим Аустро-турским ратом (1788–1791). Из ове неуспешне праксе произашло је преовлађујуће мишљење да на територију регименте, ове као и других, вреди насељавати пре свега српско становништво из оближњих османских области.¹⁷

По урбанизацију у јужном Банату, колонизација је имала иницијални значај, јер су колонисти насељавани у плански регулисане и новоизграђене делове постојећих насеља. Чак је и изградња првих плански грађених насеља у јужном Банату, Баваништа, Новог Села и Долова, подигнута око 1765. године за смештај коморских поданика који су напустили недавно милитаризована насеља са жељом да остану цивили, према томе била непосредна последица милитаризације.¹⁸ Практика планске изградње насеља наставила се од 1770. године на милитаризованој територији, и најпре је примењена у 12 насеља у која су досељени колонисти-ветерани. Тада су за колонисте изграђена урбанистички и архитектонски планирана нова насеља, или нови делови већ постојећих. Упоредо са напуштањем политике колонизације и ширењем регименте на староседелачка насеља, почело се са применом планске регулације на сва постојећа насеља. Тај процес је постепено одмицао, тако да

15 Илић Мандић 2020: 113.

16 Колонисти су 1781. године били у већини у Ковину (54%), Брестовцу (55%), Старчеву (62%) и Омољици (71%). У Плочици и Немачком/Доњем Панчеву било их је око 45%, у Опову око 20%, а мање од тога у Српском/Горњем Панчеву, Црепаји и Сефкерину. Поред ових, немачка општина је постојала још само у Алибунару од 1784. (Илић Мандић 2020: 120).

17 Илић Мандић 2020: 121–122.

18 Као што је већ наведено, та коморска насеља су већ 1771–1773. и сама постала граничарска, будући да су се наша у зони проширења Немачко-банатске регименте (Илић Мандић 2020: 112).

су до краја века сва насеља регименте добила изглед регулисаних.¹⁹ За разлику од плански изграђених насеља за колонисте, регулацију староседелачких насеља организовали су и финансијски поднели њихови становници. Сва насеља имала су исти статус граничарских села, а по свом формалном статусу издвајало се само Панчево. Оно је најпре проглашено за штапско место, а године 1794. за насеље са привилегованим статусом *слободної војної комунишети* (*Freie Militär Communität*).²⁰

Крајњи резултат био је тај да су насеља добила „типизирани” изгледа по моделу „урбанистичке матрице која се назива *ушорено село*”.²¹ Заједничко свима било је то да су садржала урбана језгра са тргом и објектима јавне намене (за цивилне потребе у виду цркве, парохијског дома, школе и крчме, али и за војне потребе у виду официрског „стана” и егзерцир-плаца), док су трг окруживале мреже улица и блокови стамбених јединица са окућницама. Правила градње односила су се на типски изглед кућа, прописе о ширини улица и заштиту од пожара, постојање јавних бунара и санитарних правила, и сл. Првобитни планови о „чврстој” градњи свих објеката (од печене или непечене цигле) временом су замењени јефтинијим решењима, па су куће грађене углавном од набијене земље. Чврста градња остала је пожељни предуслов за градњу углова, подова и димњака у стамбеним објектима, а опека је била обавезни грађевински материјал приликом градње јавних објеката.²²

Колонизација је донела још један важан искорак у правцу планског уређења простора, и то у виду дефинисања постојане структуре атара. Наиме, сваком колонијалном домаћинству следовао је основни обрадиви посед величине двадесетак јутара, који је садржао оранице распоређене у три потеса и ливаде у једном до два потеса.²³ Величина поседа сматрана је довољном за издржавање колонијалних домаћинстава која су у тренутку насељавања сва била инокосна. Важније од питања њихове величине била је чињеница да је расподела обрадивог поседа колонистима била последица државне интервенције у земљишном ресурсу и атарској структури, а која до тада није постојала. Староседелачки атари

19 О планској регулацији насеља у Немачко-банатској регименти од њеног настанка до укидања, исцрпно у: Roth 1988: passim.

20 Илић Мандић 2020: 68.

21 Формулација преузета из: Илијев 2010.

22 Roth 1988: 320–335, passim; Илић Мандић 2020: 218–232.

23 У насељу Ковин, на пример, колонисти су добили посед величине 20 јутара који је садржао 15 јутара ораница (по пет јутара у три потеса) и 5 јутара ливада (на неплавном, и још пет на плавном подручју). У Јабуци, обрадиви посед колониста био је нешто мањи, величине 15 јутара, јер је садржао оранице величине 10 јутара (по 3 ½ у три потеса) и пет јутара ливада, на неплављеном терену (Илић 2012: 202–203).

уживали су аутономију у погледу расподеле земљишта, али са појавом колониста тај обичај је промењен. Интервенција је пренета и у делове атара који су стајали на располагању староседелачким домаћинствима, па је тако посматрано дошло до свеобухватне промене у начину располагања обрадивим земљиштем под окриљем земљишне реформе инициране колонизацијом и потпомогнута ефикасном војном управом.

Земљишна реформа: Потесна структура атара, расподела обрадивог земљишта и катастар

Поред фактора милитаризације и колонизације, на располагање земљиштем утицали су и нешто свеобухватнији и непосреднији облици државне интервенције. Сви они били су део контекста политике меркантилизма односно камерализма, као доминантних друштвено-економских програма.²⁴ Приликом анализе државне интервенције у простору, указаћемо на неколико њених конкретних мера. Најпре, предузето је премеравање и мапирање терена чији је резултат био *Јозефински премер* или *кајтасшар*. На основу тог премера разликовано је „корисно/некорисно” и „опорезовано/неопорезовано” земљиште. Након што је дефинисан земљишни фонд који остварује приходе, уследило је уређење потесне структуре атара. Трајна потесна структура атара омогућила је парцелизацију и расподелу индивидуалног поседа домаћинствима, при чему је резултат било проширење површина за земљорадњу, а смањење оних за сточарство. Парцелизација обрадивог земљишта била је предуслов за израду земљишних књига, у којима су евидентиране старешине домаћинства у статусу њихових власника. На тај начин, државна интервенција је, крећући се од општег ка појединачном, стигла до сваког домаћинства које је било земљишни корисник. Увођење земљишног пореза на територији Војне границе у Банату 1774. године прокламовано је уређењем пуковника Жишковића, и било је последица систематичног деловања у земљишном поретку.²⁵

Планско уређење простора, може се рећи, отпочело је са пројектом премеравања целокупног земљишта у Темишварском Банату и његовог

24 Otruba 1963; Илић Мандић 2020: 165.

25 Жишковићево уређење друштвено-економских прилика у овом делу Војне границе полазило је од тога да пореско оптерећење треба да почива на земљишном поседу домаћинства и његових „нелуђећих” чланова, чиме би се омогућило да регрутовани чланови (првопозивци) могу неометано да испуњавају граничарске дужности, без штете по газдинство (Vaniček 1875: 230–231; Kaser 1997, II: 82–85).

мапирања у оквиру *Јозефинској премера* или *кашастира*. Подухват је у неколико фаза и с променљивим успехом трајао између 1769. и 1784. године, а резултат је био састављање детаљних мапа банатских дистриката и регименти. Премеравањем терена савременим техникама, држава је желела да утврди обим постојећих корисних површина као и могућности за њихово коришћење и проширење.²⁶ Једино тако држава се могла упустити у реализацију планова о колонизацији и изградњи нових насеља са адекватним стамбеним и економским деловима. Да би фонд корисних површина био повећан, централна власт је посматрала мочваре и пешчаре као простор на коме може деловати у циљу његовог благовременог култивисања. Мочваре су третиране као терен који је био делимично користан (за риболов и трску) или повремено користан (са кога се у сушном периоду могло добити сено или испаша). Претварање „некорисног” у „корисни” терен био је мотив за иницирање послова око исушивања мочвара.²⁷ Поред тога, један од идеалних планова предвиђао је оснивање насеља на исушеном терену (до чега је ипак дошло нешто касније), а неки предлози односили су се на могућност пошумљавања исушеног терена и пустара шумом које је у Банату било недовољно.²⁸

Један од резултата Јозефинског премера била је и карта Немачко-банатске регименте из 1780–1784. године, која је садржала 8 секција и приказивала њену целокупну територију, границе атара, корисне и некорисне површине.²⁹ Несумњиво на основу података истог премера, 1781. израђен је опис земљишта регименте, разврстаног у две основне категорије – „опорезовано” и „неопорезовано” земљиште. У опорезовано земљиште спадале су поред ораница и ливада и *индустријалије* (воћњаци, виногради, засади индустријског биља попут кромпира, лана и дуда), као и пашњаци. У структури атара Немачко-банатске регименте, већински удео имало је корисно и опорезовано земљиште (70–90%), док је некорисно и неопорезовано чинило знатно мањи део. Унутар категорије опорезованог земљишта, 85% чинило је обрадиво земљиште

26 Јозефински премер био је државни пројекат са дуготрајним ефектом, јер су тада израђене секције постале основ за опорезивање све до 1819. године, када је предузет тзв. Други или Францисков (по цару Францу I) катастар: Илић Мандић 2020: 168–173; О овој теми више у: Paldus 1919; Landais 2012.

27 О томе сликовито сведочи елаборат инжењера Фремона у коме је извео (додуше преамбициозни) прорачун да би исушивањем мочваре уз реку Брзаву могло бити добијено 60.000 јутара обрадивог земљишта, с кога би могао бити прикупљен порез у висини 18.000–24.000 гулдена (Илић Мандић 2020: 192–193).

28 Илић 2012: 214, *passim*; Илић Мандић 2020: 193.

29 Карта Немачко-банатске регименте из 1784. године (OStA, KA, KS, В IX а 593; Илић Мандић 2020: 177).

(оранице, ливаде, воћњаци и виногради), а преосталих 15% пашњаци. Доминација обрадивих површина у односу на пашњаке и некорисно земљиште остварена је расподелом обрадивих поседа граничарима.³⁰ Такав однос површина предодређених за земљорадњу и сточарство, сведочи о окончању реформске иницијативе државе у корист прве делатности. Повећање површина за земљорадњу представљало је неопходни предуслов за реализацију планова о оснивању нових насеља и повећању популације, као и о узгоју сировинских култура на плантажама за које је држава била заинтересована.³¹

Већ је било речи о томе да је приликом колонизације ветерана у 12 насеља извршена расподела обрадивог поседа сваком од новонасељених домаћинстава. Већ тада атари су делимично добили нову структуру по којој је одговарајуће земљиште резервисано за земљорадњу у три потеса, за ливаде у једном до два потеса, а остатак атара за пашњаке. Чињеница да је обрадиви посед додељен колонистима у Јабуци и Ковину садржао оранице распоређене у три различита потеса (као три одвојене парцеле), сведочи о примени модела тропотесне обраде земљишта у коме је једна трећина ораница остајала на угару, док су друге две коришћене за озиме и пролећне усеве.³² Новина у тропотесном распореду ораница и обради земљишта било је то што је тај модел био економичнији од четворопотесног (тј. дворопољног) модела који су примењивала српска староседелачка домаћинства, а којим је површина остављена на угару износила чак половину укупне обрадиве површине. Тропотесна структура ораница превладала је на простору југозападног Баната до краја 18. века. Идеални атар садржао је пашњаке ближе окућницама, ливаде на рубовима, док су оранице заузимале средишњи део. Осим што је циљ био заштитити оранице од кретања стоке, ограничавање површина за сточарство преусмерило је држање стоке на *иберланд* (нерасподељено, најчешће ритско земљиште) и пустаре, на којима је оно наплаћивано.³³

Круну земљишне реформе у милитаризованим атарима представљале су земљишне књиге, које су сачуване за свега неколицину насеља. На карти атара насеља Идвор из 1769. године, на којој се види уређена потесна структура ораница и ливада, налази се списак земљишних

30 Илић 2012: 202–203; Илић Мандић 2020: 255–256.

31 Илић Мандић 2020: 249–250.

32 Урбар за Ковин (*Urbarium von Kubin*) из 1771. године у члану 18 предвиђа да оранице буду подељене на три дела, тј. размештене у три различита потеса, које би власници наизменично користили за зимску и летњу сетву и угар. Тропотесни земљишни поредак стављен је том приликом под надзор команданта компаније, „због тога што је као најкориснији неизбежан” (Илић 2012: 207–208).

33 Илић Мандић 2020: 286.

власника са додељеним парцелама.³⁴ Подсећамо да Идвор у то време није био колонизован ветеранима страног порекла, већ српско граничарско насеље Илирске регименте (бивше земаљске милиције). То сведочи у прилог тези да је земљишна реформа у већој мери почивала на ефикасности војне управе, него на моделу колонизације. Други пример представља урбарска књига Ковина са евиденцијом како колониста, тако и староседелаца у својству власника појединих парцела, састављена крајем 1771. године.³⁵ По свему судећи, расподела појединачнихседа у Банату одмицала је по фазама, при чему је у атарима граничарских насеља забележена после 1768, док је на цивилној територији отпочела 1773. године.³⁶

Епилог: Пореска реформа

Као што је већ истакнуто, пореска реформа била је последица и крајњи резултат земљишне реформе. О томе да су та два комплементарна процеса била актуелна у читавом Темишварском Банату током осме деценије 18. века, посведочила су и двојица службеника, Ерлер и Гризелини, чија су дела о приликама у провинцији објављена 1774. и 1780. године.³⁷ Остављајући по страни судбину коморских поданика у Темившарском Банату, на територији Немачко-банатске регименте реформске мере су биле непосредно окончане уређењем које је 1774. године прописао њен командант, пуковник Женејн. О томе да је у овој регименти заиста примењен сваки од аспеката новог модела земљишне и пореске реформе, о којима смо напред говорили, сведочи чињеница да је од 1782. године Женејн напредовао у звање „главног граничарског ин-

34 Карта насеља Идвор из 1769. године: OstA, KA, KS, G I h 242. Попис земљишних власника и њихових парцела с те карте објављен је у: Пецињачки 1973: 124–128.

35 Одредбе Урбара и сумарни преглед земљишних власника и парцела у њиховом поседу објављени су у: Илић 2012, 199–229.

36 Илић Мандић 2020: 170; Landais 2014: 133.

37 Описи двојице аутора односе се углавном на цивилни Банат. Ерлер је забележио да уместо главарине, која због годишњег пописивања одузима превише времена службеницима, треба увести „порез по сесијама, пошто се приведе крају подела земљишта”. Такође је сматрао да „у наплати пореза на земљу постоје врло добри начини и методе, прихваћене у другим цивилизованим земљама” (Ерлер 2004: 57). Гризелини је забележио да је први задатак грофа Кларија, који је 1768. године именован за председника Земаљске администрације у Темишвару, био тај да практично примени план о подели земље земљорадничким породицама свих нација (основна 32 јутра), са циљем, између осталог, увођења пореског катастра, тако да приходи царско-краљевског ерара могу да буду одређени са сигурношћу и у сразмери са расподељеном земљом (Grizelini 2008: 158).

спектора” са задатком њихове имплементације у целој Војној граници. Са изузетком Немачко-банатске регименте, Шајкашког батаљона и регименти у Славонско-сремској војној граници, у свим другим областима Војне границе наишло се на озбиљне препреке за њихово спровођење.³⁸

Какве су обавезе конкретно биле прописане за граничарска домаћинства пореском реформом из 1774. године? Поред *главарине*, пореза прикупљаног од сваке радно способне мушке главе у домаћинству која није била регрутована, *земљарина* или *шесетирал* приписана је старешини домаћинства као носиоцу те пореске обавезе у име целог домаћинства. Дефинисана је у новчаној противредности према величини (по јутру) и квалитету (1, 2. и 3. разред) обрадивог земљишта које је у виду парцела (ораница, ливада, винограда и воћњака) евидентирано уз име власника у земљишној књизи. У Војној граници, специфично, та дажбина могла је да буде умањена за износ посебне дотације која је у виду пореске олакшице додељивана сваком регрутованом граничару. О успеху овог пореског модела сведочи чињеница да је 1787. године главарина укинута, а земљарина трајно задржана све до 1850. године. Од земљарине је крајем 18. века сакупљан највећи део прихода Граничарске касе Немачко-банатске регименте (отприлике три четвртине), док су мањи приходи остваривани од различитих такси и закупа, као користовних права појединаца.³⁹

Државна интервенција није у потпуности и одмах одговорила на све изазове. И заиста, захтеви за новом прерасподелом обрадивог земљишта у атарима насеља чули су се и током 19. века, па је поступак повремено понављан. Много важнија од тога јесте чињеница да су главне смернице планског приступа у коришћењу земљишта и пореска реформа с тим у вези, опстали као доминантни тренд и у наредном столећу.

38 Vaniček 1875, II: 231; Vaniček 1875, III: 2–6; Kaser 1997, II: 82–85.

39 Илић Мандић 2020: 404–405, 410–411.

Референце

- Бисерка И. 2010, *Урбана рејулација у северном Банату на примеру Кикинде*, XVIII столеће VIII, Нови Сад, 17–70;
- Ерлер Ј. Ј. 2003, *Банат*, Панчево: Историјски архив у Панчеву;
- Илић Ј. 2012, *Урбар насеља Ковин (1771. година)*, Мешовита грађа – Miscellanea XXXIII, 199–229;
- Илић Ј. 2012, *Расподела земље граничарима у Банату – примери насеља Идвор 1769. и Ковин 1771. године*, Српске студије 3, 183–205;
- Илић Мандић Ј. 2017, *Планско насељавање у Војној крајини: колонисти–ветерани у Немачко банатској рејименту (1764–1788)*, у: Држава и политике управљања (18–20. век), ур. Петар В. Крестић, Београд: Историјски институт, 37–56;
- Илић Мандић Ј. 2018, *О пољопривредницима и привредницима у Банату на Сави и Куји: Траса Земун – Сисак – Карловац*, Историјски часопис LXVII, 141–176;
- Илић Мандић Ј. 2020, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд: Историјски институт;
- Пецињачки С. 1973, Индивидуална расподела земље идворским граничарима 1769. године, *Зборник Матице српске за историју* 7, 124–128;
- Пецињачки С. 1982, *Граничарска насеља Баната (1773–1810)*, I, Нови Сад;
- Пецињачки С. 1985, *Граничарска насеља Баната (1773–1810)*, II, Нови Сад;
- Grizelini F. 2008, *Pokušaj proučavanja političke i istorije prirode Temišvarskog Banata*, Pančevo: Istorijski arhiv u Pančevu;
- Jordan S. 1967, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München;
- Kaser K. 1997, *Slobodan seljak i vojnik*, I–II, Zagreb;
- Landais B. 2012, *La réforme cadastrale dans les villages du Banat au XVIIIe siècle*, Histoire et sociétés rurales, No 37 – 1er semestre, 43–116;
- Landais B. 2014, *Villages, Actors of Local Cartography? The Cadastral Maps of the Banat (1772–1779)*, у: E. Liebenberg et al. (eds.), *History of Cartography*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 129–148;
- Otruba G. 1963, *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias*, Wien;
- Paldus J. 1919, *Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II*, Wien;
- Roider, Karl A. Jr. 1982, *Austria's Eastern Question 1700–1790*, Princeton University Press;

- Roth R. 1988, *Die planmäßig angelegten Siedlungen im Deutsch-Banater Militärbezirk 1765–1821*, München;
- Vaniček Fr. 1875, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, I–IV, Wien.

Резиме

Након што је Београдским миром (1739) граница између Хабзбуршке монархије и Османског царства установљена на Дунаву, на сектору од Земуна до Оршаве, прошло је скоро две и по деценије до њеног формалног уређења које је подразумевало уређење заокружене региментске територије у залеђу регулисаног кордона Војне границе. Тако се догодило да је уређење граничарских регименти у јужном Банату коинцидирало са другим процесима које је држава почела плански да спроводи, након што је изашла из Седмогодишњег рата (1756–1763). Милитаризација се одвијала паралелно са другим процесима од значаја за просторно планирање, каква је била колонизација страног становништва и с њом повезана урбана регулација насеља, или земљишна реформа која је осим израде катастра донела и корените промене у погледу начина располагања земљиштем. Под окриљем државних реформи током 1760–1780-их предузети су непосредни кораци у уређењу простора, које смо идентификовали као премеравање и картографисање земљишта, разграничење атара и пустара, потесно структурисање атара, парцелисање обрадивих потеса и расподелу обрадивих парцела (ораница и ливада) појединим власницима, те њихову евиденцију у земљишним књигама и преузимање сразмерног пореског оптерећења. Држава је на тај начин остварила стабилну добит од својих поданика, тако што их је опорезовала као кориснике обрадивог земљишта, као закупце пашњака за држање стоке, али и платише разних других закупа и такси.

Рецензије

Рад је слика посматрања историје у њеном тоталитету. Ауторка прати државну интервенцију у простору јужног Баната у другој половини 18. века. Милитаризација простора значила је увођење реда и правила унутар сеоских целина, у атарима насеља и земљишним односима. У раду је видљиво стварање аустријске државе и њена рефлексција на микро-простору јужног Баната, на јужним ободима Хабсбуршког царства.

*др Милан Мицић, историчар
генерални секретар Маџице српске*

Изванредна студија, која има јасно одређен приступ историји Банатске војне границе, у првим деценијама њеног (скоро 110 година дугог) постојања. Она је и својеврстан допринос другим научним дисциплинама. Ауторка увиђа три главна елемента којима је успостављана нова, војна управа у јужном Банату: милитаризацију, колонизацију и земљишну реформу. Тиме је обезбеђана посебност граничарског статуса садржана у синтагми „слободни сељак и војник”. Ауторка закључује да су под окриљем државних реформи током 1760–1780-их предузети непосредни кораци у уређењу простора, премеравање и картографисање земљишта, разграничење атара и пустара, потесно структурисање атара, парцелисање обрадивих потеса и расподелу обрадивих парцела (ораница и ливада) појединим власницима, као и њихова евиденцију у земљишним књигама и преузимање сразмерног пореског оптерећења. Држава је на тај начин остварила стабилну добит од својих поданика, тако што их је опорезовала као кориснике обрадивог земљишта, као закупце пашњака за држање стоке, али и платише разних других закупа и такси.

проф. др Ивана Б. Сјасовић, АСАНУ у Београду